

Jakub Kościółek

Instytut Studiów Regionalnych

Uniwersytet Jagielloński

KOBZIARZE-BANDURZYŚCI W KULTURZE I HISTORII NARODU UKRAIŃSKIEGO

Key words: bandurists, oral tradition, Ukraine, Romantic

Wędrowni niewidomi pieśniarze grywający na ludowych instrumentach byli przez wieki obrazem charakterystycznym, wpisanym w krajobraz Ukrainy, dlatego głęboko przeniknęli do tradycji kulturowej mieszkańców tej ziemi i pozostają w ich świadomości do dziś. Nazywano ich w różny sposób. Najczęściej nazwa ludowego muzyka była związana z rodzajem instrumentu, na którym grał. Byli to zatem lirnicy (lira), kobziarze (kobza) i bandurzyści (bandura). Właśnie o tych trzech przedstawicielach ukraińskiej muzycznej tradycji ludowej traktuje niniejszy artykuł.

Lira była instrumentem strunowym wyposażonym w klawisze. Wyglądem przypominała katarynkę. Jej możliwości były raczej ograniczone, dlatego lirnicy nie mieli możliwości popisywania się bogatym repertuarem. Od kobziarzy i bandurzystów różniło ich to, że wykonywali głównie pieśni religijne. Kobza z kolei była instrumentem strunowym szarpanym, którego najstarsza wersja miała trzy struny; później przybywało ich nawet do dwunastu. Większość badaczy zgadza się z tezą, że pod koniec XVI wieku nastąpiło znaczne unowocześnienie kobzy, która nazywana będzie od tego momentu bandurą, a liczba strun będzie dochodziła już do trzydziestu pięciu¹. Pogląd ten reprezentuje między innymi Anatolij Iwanycki, twierdząc, że:

do XIII wieku istniała kobza (skąd też pochodzi nazwa wykonawców – kobziarze). Kiedy wyszła ona z użytku, słowo „kobza” zaczęto wykorzystywać jako synonim nazwy „bandura”².

¹ Л. Білецький, *Творці дум: kobzvari й бандуристи*, УСЕ для школи 2000, nr 12, s. 54.

² А. Іваницький, *Українська народна музична творчість*, Київ 1990, s. 143 (tutaj i dalej tłumaczenie z języka ukraińskiego własne – J. K.).

Zgodnie z definicją zawartą w *Słowniku muzyki i muzyków*, bandura była strunowym, drewnianym, owalnym instrumentem. Miała od czterech do ośmiu strun basu (ukr. *bunty*) znajdujących się na gryfie, na których grało się lewą dłonią, oraz od siedmiu do trzydziestu metalowych strun (ukr. *pidstrunky*), na których grało się prawą dłonią³. Ze względu na dużą liczbę strun bandura umożliwiała wykonawcy prezentowanie bardzo zróżnicowanego repertuaru, stąd bandurzyści już od XVII wieku wykonywali obok psalmów religijnych także dumy, pieśni historyczne i obyczajowe.

W literaturze przedmiotu zaznaczają się dwie hipotezy na temat genezy ruchu kobziarskiego na Ukrainie. Pierwsza uznaje, że kobziarze byli kontynuatorami tradycji śpiewaków ludowych przebywających na dworach książęcych już w czasach Rusi Kijowskiej. Druga zaś, która wydaje się bardziej prawdopodobna, poszukuje korzeni tradycyjnego kobziarstwa w czasach Kozaczyzny. To właśnie w tym okresie historycznym nastąpiło znaczne rozprzestrzenienie się kobziarzy na tereny całej Ukrainy Lewobrzeżnej. Sicz Zaporoska, którą uznaje się za strukturę polityczną i społeczną stanowiącą podwaliny pod przyszłą organizację państwową i narodową Ukraińców, odegrała niezaprzeczalną rolę w popularyzacji tradycji kobziarskiej.

Bandurzyści pełnili bardzo ważną rolę w życiu Kozaków i znajdowali się najczęściej na wysokim szczeblu hierarchii społecznej. Wynikało to między innymi z wpływu, jaki wywierali poprzez swoją twórczość na scalanie narodu i podtrzymywanie więzi wspólnotowej. W czasach Kozaczyzny powstały pierwsze dumy, wykonywane do dziś przy akompaniamencie bandury.

Słowo „duma” pochodzi najprawdopodobniej jeszcze z czasów przedsłowiańskich, kiedy to oznaczało myśl, myślenie. Termin „duma” używany na oznaczenie ukraińskiej narodowej epickiej pieśni wprowadził znany etnograf Mychajło Maksymowycz na początku XIX wieku⁴. Dumy swoją formą nawiązują do lamentów pogrzebowych. Muzyka towarzysząca wykonywaniu dum ma charakter swobodnego recytatywu, dostosowującego się do tekstu pieśni.

Dumy, ze względu na podejmowaną w nich tematykę, można podzielić na trzy podstawowe grupy. Do pierwszej należą utwory traktujące o walce z najazdami turecko-tatarskimi od XV do XVII wieku. Opowiadają one o okrucieństwach najazdów przeciwnika, a także o niedoli Kozaków znajdujących się w tatarskiej niewoli (na przykład *Marusia z Bogusławia*, *Placz niewolników na galerze*, *Ucieczka trzech braci z Azowa z niewoli tureckiej*). Druga grupa dum opiewa walkę narodu ukraińskiego z Rzeczypospolitą w XVII wieku (*Chmielnicki i Barabasz*, *Zwycięstwo pod Korsuniem*). Ostatnia grupa to dumy społeczno-obyczajowe, zawierające zestaw norm moralnych i obyczajowych, opisujące życie rodzinne i wiejskie (*Biedna wdowa i trzech synów*, *Siostra i brat*). Często uważa się, że podział ten nie jest związany jedynie z problematyką podejmowaną w dumach, ale także

³ *The New Grove Dictionary of Music and Musicians*, red. S. Sadie, wyd. 2, t. 2, s. 656.

⁴ І. Руснак, *Думи та історичні пісні. Тексти та їх інтерпретація*, Кіровоград 1999, s. 5.

odzwierciedla chronologię powstania poszczególnych utworów. Najstarsze miałyby być jakoby dumy o walce z najazdami turecko-tatarskimi, a najmłodsze te o tematyce obyczajowej. Najnowsze badania wykazały jednak, że dumy o różnej tematyce powstawały w różnych okresach czasowych i zdarzało się, że dumy o niewoli tatarskiej powstawały pod koniec XVIII wieku⁵.

Powstanie dum kozackich śpiewanych przez pieśniarzy przy akompaniowaniu kobzy-bandury wiązało się z wyjątkową sytuacją dziejową narodu ukraińskiego, której jednym z głównych elementów była ciągła walka narodowo-wyzwoleńcza. To właśnie w kozackim eposie bohaterskim znajduje odbicie trudny los Ukraińców, zmuszonych do walki o własne polityczne samostanowienie. O znaczeniu dum, wyśpiewywanych przez bandurzystów, dla współczesnych im ludzi Stefan Kozak pisze:

Właśnie wsłuchując się w tę współcześnie dziejącą się poetycką historię, Ukraińcy wyrabiali sobie na tych patriotycznych strofach wzory postępowania, umacniali wiarę w konieczność ofiarności dla wspólnoty, to jest kształtowali swoją świadomość społeczną, opartą na umiłowaniu kraju i wolności⁶.

Mimo że rzeczywiście, jak wspomniano wyżej, bandurzyści cieszyli się wysoką pozycją w hierarchii społecznej Kozaków, podkreślić należy, że bardzo często nie wynikała ona jedynie z pełnionej przez bandurzystów roli nośnika tradycji narodowej i propagatorów jedności kozackiej, ale także z innej istotnej funkcji, związanej z działalnością polityczną pieśniarzy. Z uwagi na wykonywane rzemiosło bandurzyści mogli swobodnie podróżować także na tereny Złotej Ordy. Z wypraw tych zdawali relację swoim krajanom, informowali o ruchu wojsk i przekazywali informacje o współbraciach znajdujących się w niewoli. Właśnie dlatego w repertuarze bandurzystów pojawiła się grupa dum traktujących o niewoli tureckiej.

O szacunku, jakim cieszyli się bandurzyści za czasów Kozaczyzny, świadczy między innymi wydany w 1652 roku przez Bogdana Chmielnickiego uniwersał, w którym Chmielnicki oddawał cechy bandurzystów pod opiekę kozackich pułkowników. Pierwsze takie bractwa czy cechy bandurzystów powstały pod koniec XVII wieku. Były to organizacje zrzeszające pieśniarzy z danego terytorium i posiadające najczęściej własny statut, obowiązujący wszystkich członków stowarzyszenia. Po ostatecznym zlikwidowaniu przez Katarzynę Wielką Siczy Zaporoskiej bandurzyści utracili ochronę ze strony kozactwa i musieli nauczyć się większej samodzielności⁷.

Należy podkreślić, że bandurzyści byli najczęściej ludźmi niewidomymi, rzadziej dotkniętymi innymi ułomnościami. Co prawda zazwyczaj posiadali własnego młodego ucznia (*chlopca-prowodyra*), który służył pieśniarzowi za przewodnika

⁵ Ibidem, s. 6.

⁶ S. Kozak, *Z dziejów Ukrainy. Religia, kultura, myśl społeczna. Studia i szkice*, Warszawa 2006.

⁷ В. Балушок, *3 життя кобзарів та лірників*, в: *Українська родина. Родинний і громадський побут*, ред. Л. Орел, 2000, s. 301–303.

i pomocnika, jednak życie ze świadomością bycia w jakiejś wspólnotie ludzi o podobnym losie było niezwykle istotne. Los wędrownych pieśniarzy wcale nie był sielanką. Często życie bandurzystów i lirników, z uwagi na wędrowny tryb i utrzymywanie się głównie z dobrowolnych datków, przypominało egzystencję żebraków. Trzeba jednak podkreślić, że pomimo takiego trybu życia cieszyli się oni ogromnym szacunkiem społecznym. Szczególnie lirnicy, ze względu na wykonywany repertuar (głównie psalmy), posiadali bardzo wysoką pozycję w społeczności wiejskiej i często byli nazywani „ludźmi Bożymi”. Obecność lirników i bandurzystów w życiu każdej osady była nieodzowna podczas wielkich świąt religijnych, odpustów czy ważnych uroczystości rodzinnych, takich jak ślub czy chrzciny.

Życie lirników i bandurzystów nie ograniczało się jednak do wykonywania utworów muzycznych. Najczęściej posiadali oni własne gospodarstwa rolne, które pozostawiali pod czyjąś opieką, czy wykonywali jakiś inny rodzaj rzemiosła. Zakładali też najczęściej rodziny, jednak ich dzieci nie dziedziczyły rzemiosła wykonywanego przez ojców, szczególnie że należałoby je najprawdopodobniej najpierw oślepić, co zdarzało się, ale dość rzadko, w biednych rodzinach, które decydowały się na polepszenie losu jednego z synów poprzez wysłanie go na nauki do bandurzysty⁸. Cechy bandurzystów pełniły pod tym względem ważną rolę – ich członkowie sprawdzali umiejętności kandydatów na bandurzystów poprzez przeprowadzanie egzaminów po mniej więcej trzyletniej nauce pobieranej u jednego z członków bractwa. Z powstaniem cechów bandurzystów wiązało się też zjawisko solidarności i samopomocy, polegające na dawaniu zapomóg potrzebującym członkom bractwa, a także utworzenie sądu, który rozstrzygał spory pomiędzy członkami oraz miał prawo wykluczyć bandurzystę z szeregu członków za wyjątkowo poważne przewinienia. Zjawisko łączenia się bandurzystów w bractwa przetrwało praktycznie na Ukrainie do połowy XX stulecia⁹.

W XVIII i XIX wieku życie bandurzystów nie uległo znacznej zmianie w porównaniu z XVII wiekiem, kiedy to powstawały pierwsze bractwa. Ludowi muzycy spotykali się często z prześladowaniami władzy carskiej, jednak dotyczyło to także wielu innych grup społecznych na Ukrainie w tamtym okresie. Do bardzo istotnego odrodzenia się idei kobziarstwa i popularyzacji ukraińskiego narodowego eposu bohaterskiego przyczynili się niewątpliwie ukraińscy pisarze romantycy. W połowie XIX wieku nie tylko nastąpiła intensywne działalność etnografów i intelektualistów ukraińskich, polegająca na zbieraniu i archiwizowaniu pieśni wędrownych muzyków¹⁰, ale także bandurzyści i lirnicy na stałe zaczęli gościć na kartach książek wybitnych pisarzy ukraińskich czy na obrazach słynnych malarzy. W 1840 roku w Petersburgu ukazało się jedno z najważniejszych dzieł ukraińskiego

⁸ Ibidem, s. 301.

⁹ Ibidem, s. 301–302.

¹⁰ Mam na myśli głównie działalność Pantelejmona Kulisza oraz osób związanych z Towarzystwem Geograficznym.

romantyzmu, zbiór utworów poetyckich *Kobziarz* Tarasa Szewczenki¹¹. Sam tytuł tomu nawiązywał bezpośrednio do postaci ludowego pieśniarza, także tematyka większości utworów odwoływała się bezpośrednio do ludowej ustnej tradycji narodu ukraińskiego. Można powiedzieć, że tomem tym Szewczenko złożył niejako hołd wszystkim kobziarzom-bandurzystom, którzy przez lata byli nośnikami tradycji narodowej.

Obok Szewczenki wielu innych znakomitych pisarzy ukraińskiego romantyzmu podjęło w swojej twórczości temat roli bandurzysty w życiu narodu. Amwrosij Metłyński w wierszu *Śmierć bandurzysty*¹² ostrzegał przed zatraceniem przez lud ukraiński własnego języka: śmierć tytułowego bohatera może doprowadzić do zaniknięcia kultury narodowej, a tym samym zniknięcia narodu. Inny ważny utwór podejmujący podobną tematykę to wiersz *Bandurzysta* Markijana Szaszkewycza¹³. To właśnie dzięki romantycznym twórcom bandurzyści zostali docenieni jako twórcy kultury ukraińskiej i niejako wprowadzeni na salony kultury wysokiej. Z ludowych grajków stali się nauczycielami narodu, twórcami muzyki narodowej.

Nie tylko literatura oddała hołd kobziarzom-bandurzystom. Także wielu twórców sztuk plastycznych, głównie od czasów romantyzmu, zaczęło przedstawiać w swych dziełach wędrownych pieśniarzy. Jeden z najsłynniejszych cykli rysunków tuszem portretujący kobziarzy został wykonany na przełomie XIX i XX wieku przez Opanasa Slastiona (na przykład *Portret kobziarza C.A. Pasjuhy* z 1910 roku). Najpopularniejszymi typami przedstawień bandurzystów w sztuce ukraińskiej były motywy „Kozak bandurzysta” oraz „Kozak Mamaj”. Oba przedstawienia ukazywały Kozaków z kobzą lub bandurą w rękach. Obrazy te cieszą się do dziś wielką popularnością na Ukrainie. Do najsłynniejszych można zaliczyć obraz *Kozak bandurzysta* Fedira Stowbuneki z 1890 roku.

Od XIX wieku bandurzyści stawali się często osobami znanymi nie tylko w swojej okolicy, ale na całej Ukrainie. Nie byli już jedynie niewidomymi wiejskimi śpiewakami, ale – nierzadko – gwiazdami kijowskich, połtawskich czy charkowskich scen. Jednym z najpopularniejszych XIX-wiecznych wykonawców był Ostap Weresaj, nazwany po śmierci „ostatnim śpiewakiem Ukrainy”. Zachwycał on swoją grą na bandurze między innymi Pantelejmona Kulisza, Tarasa Szewczenkę i wielu innych, a jego sława przekroczyła granice Ukrainy. Słynnym wielbicielem Weresaja był znany francuski historyk Alfred Rambaud. Twórczość pieśniarza wraz z nutowymi zapisami melodii opracował jeden z najwybitniejszych kompozytorów ukraińskich Mykoła Łysenko. W połowie XIX wieku działali również tak słynni bandurzyści, jak Archyp Nykonenko czy Andrij Szut, o których pamięć do trwała do dziś dzięki pracom P. Kulisza¹⁴.

¹¹ Zob. Т. Шевченко, *Кобзар*, Київ 2003.

¹² А. Метлинський, *Смерть бандуриста*, [online] <http://www.pysar.net/virsz.php?poet_id=45&virsz_id=2>, dostęp: 28.09.2010.

¹³ М. Шашкевич, *Бандурист (Уривок з піснетвору «Перекинчик бісурманський»)*, [online] <http://www.poetryclub.com.ua/readpoem_metr.php?poem=502>, dostęp: 28.09.2010.

¹⁴ Ф. Колесса, *Українські народні думи*, Львів 1920, s. 56–58.

W XX wieku najślynniejszym chyba bandurzystą, a oprócz tego kompozytorem, działaczem muzycznym i pisarzem, był urodzony w 1877 roku w Charkowie Hnat Chotkewycz. Jego wpływu na rozwój i popularyzację gry na bandurze nie sposób przecenić. Inżynier z wykształcenia, był samoukiem w grze na bandurze, jednak bardzo szybko doszedł w tym do perfekcji. Był solistą-bandurzystą w chórze Mykoły Łysenki i stworzył na podstawie utworów ludowych ponad siedemdziesiąt utworów muzycznych na bandurę. Dzięki niemu powstała klasa bandury w Charkowskim Instytucie Muzyczno-Dramatycznym. Organizował występy kobziarzy i lirników, a także sam udzielał lekcji gry na bandurze i wykładów teoretycznych na temat ludowych instrumentów i twórców. Według Nadii O. Suprun, Chotkewycz

wyznaczył nowy kierunek, styl, szkołę, estetykę wykonywania w sztuce kobziarstwa, stając się zarówno praktykiem, jak i jej teoretykiem¹⁵.

Czasy stalinizmu nie były, jak można się domyślać, dobrym okresem dla bandurzystów. Nie tylko wszystkie klasy gry na bandurze zostały pozamykane na całej Ukrainie, ale też sami bandurzyści spotkali się z olbrzymimi represjami ze strony władz Radzieckiej Ukrainy. Szczególnie dwa wydarzenia wstrząsnęły całym światem muzycznym na Ukrainie. W 1934 roku, pod pretekstem zlotu narodowych pieśniarzy, do Charkowa przybyło 225 bandurzystów i lirników. Zostali oni pojmani i rozstrzelani za miastem. Podobne wydarzenie miało miejsce we Lwowie w 1939 roku, gdzie NKWD zorganizowało zjazd kobziarzy tylko po to, aby wszystkich przybyłych rozstrzelać¹⁶. Nie dziwi zatem fakt, że sztuka kobziarstwa zaczęła na Ukrainie zanikać.

Odrodzenie kobziarstwa nastąpiło dopiero pod koniec lat osiemdziesiątych XX wieku. Od tego czasu powstają klasy gry na bandurze w uczelniach muzycznych, szkołach i konserwatoriach. W 1989 roku we wsi Stritiwci na Kijowszczyźnie otwarto szkołę sztuki kobziarskiej. W 1990 roku w Kijowie miał miejsce zjazd narodowych pieśniarzy, na którym stworzono Ogólnoukraińską Spółkę Kobziarzy. Zaczęły także powstawać profesjonalne zespoły bandurzystów, takie jak Ukraińska Państwowa Kapela Bandurzystów.

Dzisiejsze odrodzenie sztuki kobziarstwa może świadczyć o sile tradycji występującej w narodzie ukraińskim. Cieszy fakt, że tak istotna dla przeszłych dziejów narodu profesja kobziarza-bandurzysty znajduje zainteresowanie wśród wielu młodych ludzi. Co prawda trudno byłoby dzisiaj spotkać na Ukrainie wędrownego niewidomego bandurzystę, ale profesjonalizacja gry na bandurze może rozpocząć kolejny, świetny etap w rozwoju kobziarstwa w tym kraju.

¹⁵ Н.О. Супрун, *Музично-організаторська діяльність Гната Хоткевича в Харкові*, w: *Музична Харківщина*, red. П. Калашник, Н. Очеретовська, Київ 1992, s. 130.

¹⁶ Я. Михальчишин, *З музикою крізь життя*, Львів 1992, s. 157.

Bibliografia uzupełniająca

- Kasjan J.M., *Na ciche wody. Ludowy epos Ukrainy*, Toruń 2000.
- Mucha B., *Zarys literatury ukraińskiej i białoruskiej*, Piotrków Trybunalski 2000.
- Noll W., *Ukraine*, w: *The Garland Encyclopedia of World Music*, t. 8: *Europe*, red. T. Rice, J. Porter, C. Goertzen, New York–London 2000.
- Кирдан Б., Омельченко А., *Народні співці-музиканти на Україні*, УСЕ для школи 2000, nr 12.
- Семчишин М., *Тисяча років української культури*, Київ 1993.
- Українські народні думи та історичні пісні. Збірник*, red. О. Таланчук, Київ 1990.

Summary**A Role of Bandurists in the History and Culture of Ukrainian Nation**

The article presents the importance of vagrant singers (bandurists) who are using bagpipes or bandura string instrument in history and culture of the Ukrainian people. I have been focusing not only on the development of the instruments used by singers itself, but also on the oral tradition that is carried out in their performances. Emphasis has been placed on showing their art during the Cossacks historical era as beyond doubt in this period it developed in Ukraine the most. This was primarily caused by the emerge of the guilds gathering singers. The special attention was given also to the Romantic period in which pipe playing has been vastly landmark in works of the most important Ukrainian writers and painters. I discussed also a period of persecution and manslaughter over this particular group of artists during the Soviet times, which greatly hampered the further development and heritage of pipe playing. Hopefully it gets slowly reborn in the independent Ukraine.